

նոյս եւ «Գիրք Էաֆ» գործոյն (— զոր քեզ մ'ետքը պիտի տեսնենք —) մէջն աւաղբոսմը կայ. վասն զի այս երկուքն Դաւթի համար կ'ըսեն «փիլիսոփայ (— եւ ոչ թէ եպիսկոպոս) ասորոյ», Դարձեալ երկուքն մին կը շեշտէ «եւթն գրոցն պակասութիւն» միւսը՝ «պակասութիւն գրոցն», ղէտք ենք եմթագրել թէ Անանիա իւր աշխիւն առնել ունէր վերջինը կամ անվաւերական գրուածքը:

Ուրեմն հետեւեալ եղբակացութեանց կը հասնինք այս կէտին մասին:

Ա. Հայոց գրոյ գիւտին պատմութիւնը, զոր կ'աւանդէ Խորենացի, ծանօթ էր Ղ. Փարպեցոյ՝ իբր 5000 ժամանակները: Փարպեցի իւր պատմանը կը սկսի թիթեւապէս նմանելով Խորենացոյ տեղ տեղ: Եւ կ'աւարտէ իւր պատմանն ամբողջովին առնելով օրինակելով Խորենացոյ բնագիրը բառաբեր:

Բ. Այն գրութիւնը՝ զոր «Անանիայ Հիւրակացոյ» կը կոչեն, խմբագրուած է գարուն վերջերս եւ որ Ստեփանոսի Ասողկան գլխաւոր աղբիւրն է, արդէն կոչում կ'ընէ Խորենացիէն:

Գ. Իրարու հետ համեմատելով յետագայն այն հեղինակներն որոնք Խորենացոյ կը հետեւին կամ կոչում կ'ընեն, անմիջապէս կը տեսնուի որ Խորենացոյ արդի մեր ձեռքն եղած բնագիրը բազմաթիւ փոփոխութիւններ կրած է:

(Հաւանական է)

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԺՈՒՂԻ ԿԱՐԴԻՆԱՆՆԵՐ

(Հաւանական է)

Տլուք կամ Տիւլիք:

Եթէ Տլուք կամ Տիւլիք անունը անվթար պահուած չլըլար մինչեւ հիմայ, շատ դժուար պիտի ըլլար, անշուշտ, միմիայն մեր ձեռքը հասած աղբիւրներուն մէջ գոհացում գտնել այս մասին:

ԺԲ. Գարու պատմագիրներէն, միայն Մ. Ուռայեցիին է որ քանի մը կցկոտուր տեղեկութիւն կու տայ Տլուքի մասին:

Ստիպելի մէջ տեսանք որ Տլուքը գաւառ մ'է Մտիոքի երկրին մէջ:

Մ. Ուռայեցիին ընդհանուր անունով աշխարհ կ'անուանէ Տլուքը, Մարաշի աշխարհին եւ ուրիշներու հետ՝ սաստիկ սովի մ'առիթով:

— «Ի յամս ՀԻԸ (1079—80), եղեւ սով սաստիկ ընդ ամենայն աշխարհս խաշապաշտից յանկոյտ Եղորտն Ովկանուսի (= Միջերկրականի) ... Եւ անմարդ եղին բազում գաւառք, եւ քակեցաւ տունն արեւելեայց, եւ եղեւ աւերակ աշխարհս Հուսուց, եւ ոչ ուրեք գտանէին կերակուր հացի, եւ կամ դադար հանգրստեան մարդոյ, բացի յՈւռայե եւ յամենայն սահմանն նորայ: Եւ Անտիոքի եւ ամենայն աշխարհն Կիլիկիայ եւ մինչեւ ի Տարսոն եւ ամենայն աշխարհն Մարաշայ, ի Տլուք եւ յամենայն սահմանն աշխարհաց այսոցիկ ոչ գտանէին հանգիստ դադարման մարդոյ... (Մ. Ուռայեցի, էջ 261—2. հմտ. Սմբատ էջ 85):

Երուսաղէմի վրայ եղած Եգիպտական արշաւանքի դէմ պատերազմողներուն մէջ, 1101—02ին, կը մեռնի Տըլբայ Կոմսն ալ: «Եւ յայնմ աւուր սպանաւ Կոմսն Տըլբայ Կուլեյմի Սանձաւէ՝ (անդ. էջ 353):

Երբ Պալակ մարան Մնթէճը կամ Մամպըճը պաշարեց, 1124—25ին, Մամպըճի աւարան չօսլին կամ չօփրէ փրանկ Կոմսներուն օգնութեան դիմեց. օգնութեան համար «գայր եւ Մահի Կոմսն Տըլոյ, Անթափայ եւ Ռապալայ. եւ լուեալ զայս Պալակի, յարանկեցաւ ընդդէմ նոցա ի պատերազմ մտա ի Մնթէճ քաղաք» (անդ. էջ 449):

Յաջորդ տարին, 1125—26, Պարսից խիստ մէկ արշաւանքի ատեն Ատրիքի եւ Եփրատացւոց վրայ, որուն մէջ փրանկներու Ազազ ամրոցը հիմնադրուած ըլլի ալլազգիները, նորէն քաջն չօսլին եւ ուրիշ կոմսներուն քովն է «Մահի Կոմսն Տըլբայ» (անդ. էջ 455):

Պատմական այս տեղեկութիւններու համեմատ՝ Տլուքը Կոմսութիւն մըն է, որ կը տարածուի Այնթապի եւ Ռապալի (արդի Անուպան.) վրայ: Տիւլիքի կոմսութիւնը եթէ անունաւէլ է, ըստ Ե. Դիւլթրէի, այսինքն՝ առանց աւատի, կարելի էր արգեօք որ կիյոմ Կոմսը պատերազմական օգնութեան երթար: Առանց աւատի կրնար ուրիշներուն օգնել: Այս կէտը ընդհան է մեծ օգուտ մը լուին մեր տեսակէտին համար. յայց գտնէ պէտք է դիտել որ՝ եթէ

1 Մ. Ուռայեցիի հրատարակել, ըստ Ե. Դիւլթրէի, կը ծանոթագրէ թէ Սանձաւէ խառը կը ծագի յերկուց հնագոյն բառից Գաշապաւոց Սանդ-ափօր (Sensavehor) կամ Սանդ-ափեր (Sandsavir), Եւսոյ տունն կոչէին Նոքա որը լուեանք ինքեանց առանձին աւատն (fiel) կամ վճարս կաշաւածական, յորոց համար էր կիլիկոմ Կոմսն Դըլուքայ (Guillaume, comte de Delouk):

Վիրտը իբր սանձաւել կը յիշուի, Մահին երկնաց կը յիշուի առանց սանձաւելի:

Մահի Կոմսէն ետքը, 1130ին կը յիշատակուի Կոմս Ճաւաթ, սեն վարը: Յոյրը միշտ կոմսութիւն մ'երած է. գտնէ անվիճելի է այս ճօսքներու առեւն:¹

Տըւքի մասին ոչ նուազ կարեւոր յիշատակարան մըն ալ ունիք, որուն մէջ Հայեանակ Համայնք մը երեւան կու գայ. — «Եւ ողորմելի վարդան, զի Բ. ամ է զբազումս («ի զբաղման») աշխարհի էար եւ ոչ ընթերցուն (ընթերցում) զրոյց. քանզի բունն է կարիք մարմնոյ յորժամ պակասէ. զի Նալաճական եղարք ի ընկի ժառանգութենէ մերմէ յերկրէն Կիրիսոյ եւ ի գաւառնէ Տըլոյ (Տըքս) եւ նկայք յԱլգեկս եւ Լատուած ի բարի արողեաց զամենայն զգործս մեր եւ պէտս մարմնոյ. իսկ ի Հին ասմանէ յիշեալ Հաւաքեցի Պսա, եւ յորժամ սկսա կիսա եւ կատարեցաք զսա աստուածաբնակ ցանկալի անպատս Ալգեկս, ընդ հովանեաւ աստուածընկել եւ հրաշագան սրբոյ Ս. Սիոնի եւ Ս. Կարապետի, եւ առաջնորդութեամբ սուրբ ուխտիս Տէր Կոստանդնու սրբազան եպիսկոպոսին մատաղ Նաապական. որն ծագելով աստիճան ժամանեալ առաքելական, էր տերութեանին ՈՒՍ (== 1212).» եւ այսմ ամի փոխեցաւ Թաւիոս (Դաւիթ) որ կալաւ զկաթողիկոսութիւն սակաւ ամս ի Արքակաղին:²

Հոս ալ Տըւք գաւառ մ'է, Կիրիս երկրին մէջ:³ Այդ գաւառն կամ երկիրը Վարդանայ, Հայ կրօնաւորի մը Հայրենիքն է. բայց Եգիպտացի սուլտաններու արշաւանքէն նեղը կը մնայ, կը թողու իր բնիկ երկիրը եւ Ալգեկ աննպատար կը քաշուի:

¹ Տըւքը Ամուրի գետովի մէջ Կոմս-Յիւնի մ'էր. իսկ Ամուրը, որ Բիւզանդեան կայսրութեան առեւն Մէք Թեոպոլիս (Grande Thèopolis) կոչուած է. ի գարու կիսուն, Նիկիփոր Փոկոսա առաւ Արարեբորս ձեռքէն. 1098 թուին Յին Խաչապիւրներու ձեռքն անցաւ:

² 969—1085 Ամուրի Բիւզանդական կառավարիչները Դոսոս Կատիլոյ կը կրէին: Կատիլս են նաեւ Կատիլս կամ Կեթիլս (Catépan ou Catepân):

³ Ամուրի գետեցիք զարթոյնովի աստիճան ալ ունենին եւ այս պատճառաւ կրօնէին նաեւ Մագիստրոս (Magistre) Գեւ. G. Schlumberger ի Sigillographie Byzantine Gênes, 1883:

⁴ Ալգ. մոնգոլ. Ալ. ժողովածուք Առաջադ Վարդանայ եւ պէն իրզմ: Հ. Թ. Ա. Տալեանի. ապ. Վիեննա 1900 էջ 57—58:

⁵ «Koros ou Kourous, l'ancienne Chorys de Cyrresthique, la Coriee de eroisade, en pleine principauté d'Alep» G. Schlumberger. Un Empereur Byzantin, էջ 135:

Վարդանի յիշատակարանէն աւելի թանկագին եւ փարեղ յիշատակարան մըն ալ ես գտայ Բաղէշ, Ամրաօլու վանքի ձեռագիրներուն մէջ (1900 Մայիս), ընտիր բայց դժբախտաբար միակեանք ձեռագրի մը, Եղիշէի մէջ: Եղիշէի օրինակ մը, որուն գոյութեան վստահ էի Ամրաօլու մասնագրասին մէջ, ձեռքով գրածի պէս փնտոցի. գտնեցաւ բախտ մ'էր ինձ համար. իսկ բարեբախտութիւն մ'աւելի, որովհետեւ Հայտ անակնունելի պայմաններու տակ կը գտնէի. ծննդավայրիս, Հայրենիքիս ճիշդ քովիկը, Տըւքի մենաստաններէն Ս. Պողոս վանքին մէջ,¹ Ս. Վարդան եկեղեցւոյ հովանոյն տակ գրուած, ՀՀԹ. (= 1130) թուի. Մեսրոպեան միշտ ընտիր տառերով, Յակոբոս զբի ձեռքով, Մամուէլ Նպիկապոսի Առաջնորդութեան ատեն. այս խնամաւ Առաջնորդը ինքն տուած է Եղիշէին «ընտրեալ» օրինակը եւ ստատարած է նոր օրինակի ծախքին ու պատրաստութեան:²

¹ Աղբոր շէնք կրնար ենթացիկը թէ վերջիշեալ առակագիր Վարդան, Տըւք պէս Ս. Պողոս վանքի կրօնաւորներէն եղած ըլլայ. Հետեւաբար 1210ին թողուց Ս. Պողոսը Կիրիսի Ալէիէ եւ 1212—16 կը բերէ իր «Ի. Խոռեք» Պատմիկի խնդրանքով (Հմմտ. Ալգ. Մանք. Ալգ. էջ 58. 63—64):

² Այլ ո՞ր հակառակ որուն ճշտէն եւ պատուաբ Երազմադութեան ձեռագիրը յայնչեցին ինձ քանի մը շարժուած համար, որովհէտ ծայր է ծայր ընդ օրինակէն նշելէն եւ Ներսիսի վաղը եւ այլն որ փառի գրուած են:

ԱՅ՛ միշտ Ձեռագրին արեւոյ յիշատակարանը, բոլորովն զիքն Յիշատակարաններու պայմանագրեական ձեւերէն, ըստ ինքեան ոսկիզներէ հասուած մըն է:

³ Գրեալս. յիշատակարանս Բալին Վարդանայ եւ Սրբոյ Ընկերաց իւրոց եւ Սուրբ Քահանայից եւ Աւակերտաց նոցան, եւ Նախարարացն Հայոց, որք նահատակութեամբ եւ հնգամբ արեւան իւրեանց հնգեալ կործանեցին զգրադարանական մարտութիւնս եւ եղին փայլ Բերեանոսի Առաւունք, որոց ապա թիւք եւ բարեխաղութեամբ ողորմեցի Բերեանոս Առաւունք Հոր Սմառնի: որ զգնորեալ արինակս շնորհեց եւ բազում ստատոր եղիւ զորք:

⁴ Եւ անպիտան եւ վերջին ի գրեցը Յովհաննէ մեծաւ փափագեալս եւ արտաքան արեւանութեամբ ըստ կարի իմայ զիքն, որ կատարեցի զսա ազնայնութեամբ եւ շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն: Վասն որպէս աղեղն զամենեւեան յիշեցիք զսեպեւ: որ բազում մղալս վերադարձեալ եմ ի սասանայէ, եւ արտաքանս պաշտօնի մանեցուն ողորմեցարք ինձ բախի առ Առաւունք, յիշեցի զՅովհաննէ եւ զԵղիստիկի զիքն, որ սակաւ ժամանակաւ յառաջ ի մահ կոչեցաւ ի Յեռանէ: եւ բարեխաղութեամբ այս Սրբոյ եւ անպիտան սրբոց ողորմեցի Բերեանոս Առաւունք մը եւ ամենեցուն առ հասարակ ի գալտեան իւրում: Ամեն:

⁵ Ի թուականի Հայոց ՀՀԹ. (= 1130): ի բաժակալութեան փառնոց Կոմսի ճշտութիւն: Բայց զիցաւ ի գաւառս Տըւք կոչեցեալ: ի վանք Պատմիկ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Զատուկի եւ Առաջնորդութեան Սուրբ Հայր Սմառնի: (Հմմտ. Բիւզանդիկի ասորի 1900, թիւ 1200 սեպտմ. 15/28):

Ս. Պողոսի, այդ իրիկեցի Առաքելոյն առնուով այսպիսի վանքի մը գոյութիւնը Տըլուք գաւառին մէջ, վանք մը որ առնուշտ Սուրբ լեւոն (== Սեաւ լեւոն) գրէի եւ գրքի բոլին դարձած հարիւրաւոր մենատաններու շարքին մէջ իր տեղն ունէր։ Գոթախտաբար, ինչպէս Սեւ լեւոնն ուրիշ շատ աւելի հռչակաւոր վանքերուն, զոր օրինակ Էուզըի, Կարմիր Վանքի եւ այլն, տեղերն ու պատմութիւնը մարտն ծածկուած են հողին տակ եւ ժամանակի ընթացքին մէջ, նշոյպէս Ս. Պողոսին յիշատակներն ալ տեսչայտ եւ անյիշատակ մնացած են։

Ա՛Տ. գտնէ այն միակ մկանկեր Զեռագիրը, զոր գտալ Բաղէշ, պահուէր յաշարդոտ, ազէտ ու շահատէր դիտումներու զոհուելէ, որովհետեւ այն միակ յիշատակն է որ կը կենդանացնէ Տըլուքի հայկենակ նշանակութիւնը, իբր անսխալի եւ մեծարժէք գրաւական մը։ Տըլուք ուր, Բաղէշ ուր։ Անքան զիրար վանող, զիրար ջնջող այլեւայլ քաղաքականութիւններու խտտօրէն նշաւակ եղած այս երկիրներու մէջ, իբր յիշատակ եւ նշանակութիւն ունեցող յիշատակ, մի միայն ձեռագիր մ'ալ հերթէ է, նոյն իսկ անհոգութեան ու տգիտութեան տակ՝ մեղկերու ճարակ եղած ձեռագիր մը։

Տըլուքի ծագումը։

Հակառակ երկար ժամանակի մը առջեւ աւրուած ու աւուած այդչափ յիշատակութիւններուն, մնացած են տակաւին տեղեկութիւններ մը, որ Տըլուքը հետաքրքրական կ'ընծայեն։

Ամենէն յառաջ Տըլուք տիտղոսը՝ գիցաբանական դարերու մէջէն, Դանուբեան երկիրներէն կ'անգրադառնայ Սարիքի, Եփրատացոց այդ գծին վրայ, Եթէ երբեք աւելի հին ժողովուրդի մը, Քետացոց (Hétéens) յիշատակը չէ՛ այդ։

Տըլուք նոյն Տօլիքէնիոս, Տօլիքէնուս, Տիւլիքէնուս (Dolichenus, Dolichenus, Dulchenus) բառերուն հետ, որոնք Արամազդի մակդիրներն էին, այն յիշատակարաններուն համեմատ, որ գտնուած են Դանուբեան երկիրներու մէջ։ Արամազդի պաշտամունքը՝ հռոմէական լեզունքի Սարիքէն տարան եւ Դանուբի ափունքը։ Այդ յիշատակարաններու ամենէն հետաքրքրականը գտնուած է 1815ին, Բոթիանի (Bothyan) մէջ (Հուդարիա) եւ կը պահուի Բուդապէստի ազգային թանգարանին մէջ։

Կ'երեւայ արգադիր-նուէրի (ex-voto) համար շինուած արծաթագոծ պղնձէ՝ դրոշուած շտկուած բուրգի ձեւ մ'ունի այդ յիշատակարանը։ Կողմերին մէկուն վրայ Արամազդը քանդակուած է սաղաւարտով, զոհհաւոր, մուրճով զինուած եւայլն եւայլն։ — Տօլիքէնիոս աշխարհագրական մակդիր մ'է, եւ ստուգել Սարիքի մէջ քաղաքի մը մակդիրը, որ զանազան հին մատենագիրներէ յիշատակուած է Dolicha, Dolica, Ծօղ (չօղ) անուններով, այսօր Տուլուք կ'ըսուի Հայէպի Վիլայէթին մէջ։ Տըլուք շատ հնուի չէ՛ Հիերապոլիսէն՝, ուր Անտոնինոսի մեհնանին մէջ Արեւը կը պաշտուէր Արամազդ անունով ։

Մատթէոս Ուռհայեցոյ կցկաւոր անդեկութիւններէն ետքը, Սարիքի եւ իր նշանաւոր ամրոցներէն ու քաղաքներուն վրայ ամենէն խնամաւոր եւ ընդհանուր տեղեկութիւններ կը գտնենք Կ. Էրուսմբերգերի գլուխ-գործոցին մէջ, զոր քանիցս յիշեցնիք արդէն. (Un Empereur Byzantin, Nicéphore Phocas, Gustave Schlumberger, Paris 1890.) այդ մեծարժէք գործը, սակայն, նուիրուած է Ժ. Գարու գէպքերուն եւ Նիկիփոր փոկասի պէս մեծ գէպքի մը քաղաքական կամ աշխարհակալական գործունեութիւններուն, որոնց ընդարձակութեան ու յաջողութեան պահպան եղած են Մարաշի, Տըլուքի, Անթիպի, Մամբըճի, Ռայպանի (== Ալթուն թաշ քալէ՝ Առատանի մէջ) ամրոցները. այս ամրոցները, կ'ընէ Էրուսմբերգեր, ամենէն նշանաւորներն էին անշուշտ, որովհետեւ կը յիշատակուին բոլոր ժամանակագիրներէն։

1 Հիերապոլիս (== Սուրբ քաղաք)՝ Քետացոց Կարեմիշ (Karkemish) քաղաքը՝ կը գտնուի Եփրատի արեւմտեան ափին վրայ, հիմակուած ճորտաւոր առաքացած անունով. Եփրատի արեւելեան ափէն Պրիքէնիկի եւ արեւմտեան ափին վրայ Մադը (Սաւուր) գետակին Եփրատի թափած կէտին մէջանք։ — Հիերապոլիս քաղաքին անունը հռոմէական շրջաններուն մէջ. Մամբըճի (Միքէճ, Մամպիճ, երբեք ալ Բամբիս == Bamyee այդինքն՝ Bombyx == լեւոր իբր մետաքսի քաղաք) ալ փոխանցուեցաւ որ բուն Հիերապոլիս գրադէ էր, եւ ինչպէս որ գտնուէր Կուսայ Սէյա «ժառանգեց հին Կարեմիշի անանգութիւններն ու կրօնական հաշակը»։ — Մամբըճի նախնայ Կարեմիշ է, որ պէտք է ըլլայ Մամբոգ (Mabog)։ Սարիքի ամենէն նազկած կենդանիներէն մին, նշանաւոր Միք-Գիցուհայ (== Թար-Թի՝ ըստ Լարուբնայ. էջ 24.) անհետ, որ քրիստոնէութեան առիւն կործանեցաւ բոլորով։

(Երկու Հիերապոլիսներու անուն չփոխութեան, եւ այլն մասին ան Սէյաի ընտիր գործին եւ զուրք. Les Hétéens. Hist. d'un empire oublié par A. H. Sayce, traduit par Joachim Menant, Paris 1891. Հմտ. Volney oeuvres complètes էջ 242)։

2 Տես La grande Encyclopédie. Հտ. 14. էջ 822. Dolichenus բառի հաստատեց։

